

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ІНСТИТУТУ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Н.Л. Полішко

старший викладач кафедри

цивільного права і процесу

Національної академії внутрішніх справ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема прав і свобод людини є домінуючою. У цьому напрямку прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів, які визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави. Так, преамбула до Загальної Декларації прав людини закріплює положення, за яким визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру. Преамбула до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права проголошує, що всі права людини «впливають із властивої людській особі гідності».

Дані положення отримали своє відображення й у Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (ст. 3). Саме закріплення за державою обов'язку забезпечення прав і свобод людини дає можливість, у випадку порушення останніх, звернутися до суду з метою їх захисту та відновлення, а також за компенсацією шкоди, завданої таким порушенням. У зв'язку з цим, набуває особливої актуальності створення розвинутого механізму реалізації прав і свобод людини, одним із яких є право людини на компенсацію моральної шкоди.

В Україні право на компенсацію моральної шкоди отримало законодавче закріплення лише у 1993 р., коли Цивільний кодекс УРСР було доповнено ст. 440-1. У радянський період це право не було юридично визнаним. Поміж тим, своєрідний аналог права людини на компенсацію моральної шкоди можна зустріти ще у правових пам'ятках нашої держави, що свідчить про традиційну належність даного інституту до права України.

На сучасному ж етапі законодавець визнає, що право на компенсацію моральної шкоди є однією з гарантій захисту й інших прав і свобод. Це право прямо передбачене Конституцією України та знайшло своє юридичне закріплення у значній кількості інших законодавчих актів. Водночас жоден із них не містить не лише визначення загального поняття розглядуваного права, але й загального поняття самої моральної шкоди. Такі акти розкривають зміст моральної шкоди лише стосовно регульованих ними галузевих правовідносин. У зв'язку з цим, поряд із відносною уніфікацією поглядів щодо самої можливості компенсації моральної шкоди, чітко простежуються відмінності в інтерпретації такої можливості у різних галузях права. Питання компенсації моральної шкоди розглядаються, зокрема, у конституційному, цивільному, трудовому, кримінально-процесуальному праві України. Такий стан речей дає підстави говорити про необхідність нового, більш широкого підходу до права людини на компенсацію моральної шкоди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі юридичного права людини на компенсацію моральної шкоди присвячено праці багатьох учених, які є представниками різних галузевих юридичних наук. Так, у радянський період, а пізніше в Україні та Російській Федерації вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені, як: М.М. Агарков, С.М. Антосик, Б.Т. Безлепкін, А.М. Белякова, С.А. Беляцкін, Д.В. Боброва, Л.В. Брусніцин, К.І. Голубєв, М.І. Гошовський, В.К. Грищук, О.П. Кучинська, П.Н. Гусаковський, С.Є. Донцов, В.В. Глянцев, В.А. Дубрівний, А.М. Ерделевський, А.М. Карпухіна, М.І. Козюбра, Л.Д. Кокорєв, О.М. Коқун, Л.О. Красавчикова, О.В. Крикунов, М.С. Малєїн, М.М. Малєїна, І.Л. Марогулова, Є.Є. Мачульська, Є.А. Міхно, С.В. Наріжний, В.Т. Нор, В.П. Паліюк, В.Н. Парашенко, В.Я. Понарін, І.І. Потеружа, П.М. Рабінович, З.В. Ромовська, А.М. Савицька, В.М. Савицький, С.Ф. Сокол, Н.С. Шимон та інші.

Метою статті є комплексний загальнотеоретичний аналіз природного права людини на компенсацію моральної шкоди та його юридичне забезпечення.

Основні результати дослідження. Історично склалося так, що ідея виділення моральної шкоди в окремих інститут до певного часу не знаходила втілення в законодавстві країн, а запропоновані та прийняті норми про її відшкодування переважно застосовувалися в зв'язку з особистими відносинами. З часом ситуація почала змінюватися і тепер майже в усіх національних правових системах протиправними діями, що були і продовжують бути підставами для відшкодування шкоди і торкаються досить важливих сторін життя, визнаються приниження особистої гідності або ділової репутації особи шляхом поширення певних відомостей, втручання в приватне життя, скорочення його тривалості. Суттєве значення мають реноме особи, її «іміджеві» якості. Розголошення подробиць побуту або поведінки особи, яке певною мірою може зашкодити створюваному нею самою образу є теж порушенням таких прав і розглядається в якості підстав для відшкодування моральної шкоди. Належить відшкодуванню шкода, що завдається порушенням зобов'язання одружитися; нерідко в законодавстві країн можна зустріти положення, за яким за чоловіком залишалося право подати позов про відшкодування моральної шкоди проти особи, до якої пішла його дружина.

Випадки порушень прав особи, які є підставами відшкодування моральної шкоди не завжди обумовлені положеннями законодавства. Досить часто в законодавстві існують лише загальні положення, які потім, шляхом численних судових рішень викристалізуються і створюють свою притаманну національній системі права збірку рішень. Публікація приватного листа проти волі особи, яка його написала; розголошення змісту розмови, яка була підслухана; розповідь про обставини, які не повинні стати предметом обговорення; та інші акти, які є вторгненням в приватне життя, розглядаються судовою практикою як правопорушення, що є підставою для відшкодування моральної шкоди. Іноді це не перешкоджає тому, що в гонитві за сенсацією в пресі описуються із найінтимнішими подробицями всі деталі особистого життя зірок естради, театру та кіно, популярних письменників та інших відомих осіб, які привертають увагу читачів. Іноді, правда, публікація таких відомостей досить часто є одним із елементів реклами та здійснюється без заперечення з боку осіб, яких це стосується, проте слід зазначити, що такі публікації в більшості випадків є скоріше виключеннями з правил, ніж самими правилами.

Таким чином, виходячи з того, що захисту підлягають як майнові, так і особисті права особи, склалося певне доктринальне відображення відшкодування шкоди завданої правам особи, відповідно до їх виду. Підхід до поділу форм шкоди на майнову і моральну (немайнову) в правовій доктрині відображає загальну тенденцію, яка сформувалася в країнах романо-германської та англо-американської правових систем.

Різноманітна, таким чином, і термінологія, що застосовується в різних країнах до інституту моральної шкоди. В німецькому праві – *Immaterieller Schaden*, у французькому праві – *dommage moral*, в італійському праві – *damno non patrimoniale*, в російському – моральний вред, в англійському і американському – *emotional disturbance, emotional distress, mental anguish, mental sufferings, moral damage, nervous shock, ordinary shock, psychiatric injury, psychological injury, spiritual injure*. Таке різноманіття свідчить скоріше не стільки про те, що це питання остаточно вирішено, скільки, на нашу думку, про намагання доктрини, законодавства та судової практики знайти адекватне поняття змісту досліджуваного інституту.

Характерною відмінністю поняття інституту моральної шкоди в законодавстві України є те, що термін «моральна шкода» майже завжди застосовується в поєднанні з терміном «немайнова шкода», і на нашу думку, таке вживання є суттєвим. Застосування в законодавстві України терміну «моральна шкода» наводить на думку, що ці терміни – «моральна шкода» і «немайнова шкода» вживаються як синоніми одного правового явища і покликані захищати одну правову цінність – немайнові права особи. При більш детальному аналізі варто звернути увагу на те, що цей синонімічний зв'язок є лише результатом волі законодавця, який намагався врахувати нове явище в суспільних відносинах і відреагував на це, ввівши та закріпивши у вітчизняну правову систему новий правовий інститут [1, с. 64].

У зв'язку з цим виникає ряд зауважень, які в першу чергу стосуються назви цього інституту. На нашу думку, поняття «моральна шкода» вужче за поняття «немайнова шкода» і, співвідносяться вони відповідно як частина до цілого. Поняття «моральна шкода» не охоплює всього спектру шкоди, що може бути завдана правам немайнового характеру, і отже, в певних випадках, зокрема, відносно юридичних осіб, таке поняття не є бездоганним.

Шкода, яка може бути завдана немайновим правам особи не обмежується тільки моральною шкодою. Важко не погодитись з О.М. Ерделевським, який стверджує, що «моральна шкода і шкода завдана життю і здоров'ю є різновидами немайнової шкоди» [3, с. 14]. Вважаємо, що для подальшого окреслення предмету правового регулювання таке твердження заслуговує на увагу.

В той же час, законодавство і судова практика іноземних держав під моральною (немайною) шкодою розуміють, в широкому сенсі, моральні та фізичні страждання, які зазнаються внаслідок протиправних дій іншої особи. Такий підхід до розуміння моральної шкоди, запропонований доктриною, склався та отримав поширення в законодавстві та судовій практиці протягом досить тривалого часу. Проте, було б несправедливо казати про суцільну єдність у поглядах на інститут моральної шкоди в національних правових системах. Крім загальних підходів до поняття і змісту інституту моральної шкоди, в доктрині та законодавстві існують певні особливості, притаманні національним правовим системам.

Під впливом різних правових теорій, напрямків, течій та поглядів формувалися норми і правові конструкції, що проходили нелегку перевірку національною судовою практикою. В першу чергу, це зумовлено історичними умовами, що почали їх формування, взагалі, й інституту моральної шкоди, зокрема, а також сучасними процесами уніфікації законодавства, що впливають на формування правових конструкцій та застосування норм по відшкодуванню завданої шкоди [2, с. 210].

Після прийняття Цивільного кодексу України 2003 р. механізм відшкодування моральної шкоди вдосконалився. ЦК України більш детально врегулював інститут відшкодування моральної шкоди. Зокрема, в ст. 23 ЦК України визначено, що розмір моральної шкоди не залежить від розміру матеріальної; чітко встановлено перелік – у чому полягає моральна шкода: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи. Крім того, було скасовано мінімальний розмір відшкодування (5 мінімальних заробітних плат), а також розширено перелік обставин, з урахуванням яких суд повинен визначати розмір відшкодування.

Але, на жаль, ані новий, ані старий ЦК не містять визначення поняття «моральна шкода». Законодавство, що регулює правовідносини в певних галузях, дає визначення стосовно особливостей цих галузей. Наприклад, ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» визначає моральну шкоду, як «шкоду, яку заподіяно особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та яка призвела або може призвести до збитків, що мають матеріальне вираження».

Поняття моральної шкоди, адаптоване до специфіки трудового права, містив Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. у старій редакції: «під моральною втратою потерпілого розуміються страждання, заподіяні працівникові внаслідок фізичного або психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру».

Крім того, в законодавстві трапляються й інші визначення, які здебільшого носять описовий характер. Наприклад, ч. 5 ст. 4 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» вказує: «Відшкодування моральної шкоди провадиться у разі, коли незаконні дії органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду завдали моральної втрати громадянину, призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя».

Найбільш вдале визначення на законодавчому рівні пропонує Закон України «Про міліцію», до якого 12 січня 2005 р. були внесені відповідні доповнення. Згідно зі ст. 5 зазначеного Закону, «моральною шкодою визнаються страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру».

На сьогоднішній день Верховним Судом України узагальнена практика щодо розгляду справ про відшкодування моральної шкоди, яка знайшла своє відображення в Постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику в справах про відшкодування моральної шкоди» від 31 березня 1995 р. Ця Постанова є дещо застарілою, оскільки посилається на статті старого ЦК, однак загальні її принципи можуть бути використані на практиці. Крім того, свої рекомендації щодо порядку відшкодування моральної шкоди запропонувало Міністерство юстиції України в Листі від 13.05.2004 р.

Висновки. Історія нашої держави і права вказує на те, що проблема відшкодування моральної шкоди в різні періоди становлення суспільства вирішувалась по-різному, і законодавче закріплення способу захисту прав та інтересів громадян, як відшкодування моральної шкоди, є порівняно новим інститутом. Після проголошення незалежності України, в державі розпочалась робота по створенню власної національної правової системи. Вперше такий спосіб захисту прав та інтересів громадян, як відшкодування моральної шкоди, було введено в національну систему Законом України «Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» від 6 травня 1993 р. Цим Законом до Цивільного Кодексу 1963 р. було введено новий спосіб захисту цивільних особистих прав – відшкодування моральної шкоди (ст.ст. 6, 7, 440-1). З часом, Конституція України від 28 червня 1996 р. також передбачила право громадян на відшкодування моральної шкоди (ст.ст. 32, 56, 62, 152).

На сьогодні, існує набагато розширена законодавча база, яка закріпила право громадянина на відшкодування моральної шкоди, а саме: Конституція України; Цивільний кодекс України, який не лише зберіг зазначений спосіб захисту цивільних особистих прав, а й збагатив інститут компенсації моральної шкоди новими нормами; Кодекс законів про працю; Закони України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991р. у редакції від 01.12.2005 р.; «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р.; «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р.; «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. Слід звернути увагу на те, що існує і судова практика з порушеної проблеми, зокрема: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної шкоди»; Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди» (лист Міністерства юстиції України від 13 травня 2004 р. № 35-13/797), тощо.

На сьогодні, в часи незалежності, законодавство України спрямоване на вирішення спорів, за допомогою дотримання моральних засад суспільства, та принципів всебічності та справедливості розгляду справ судами. Право людини на компенсацію моральної шкоди є особливо важливим, оскільки воно, з одного боку, впливає із притаманної людині гідності, а з іншого – є ефективним засобом її захисту. Однак, при використанні даного права виникають певні обмеження, пов'язані насамперед з тим, на скільки людина здатна усвідомити порушення її гідності. У даному випадку юридичного значення може набувати лише таке звернення, якому передувало усвідомлений вольовий вибір, який передбачає розуміння соціального значення вчинку і прогнозування його результатів. Велику допомогу у вирішенні цього питання може надати проведення психологічної експертизи. Ми пропонуємо наступну систему критеріїв визначення розміру компенсації моральної шкоди: межі заявлених вимог; характер, обсяг та тривалість заподіяних позивачеві негативних психічних процесів і

станів (застосування експертизи); стан здоров'я потерпілого, тяжкість завданої йому травми, тілесних ушкоджень (з можливістю застосування експертизи); істотність вимушених змін у життєвих і виробничих стосунках потерпілого, ступінь зниження його особистого престижу, ділової репутації (останнє залежить від характеру діяльності потерпілого, посади, часу й зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану); обставини, які передували правопорушенню, а також мали місце до і після нього; характеристики сторін конфлікту, мотиви їхньої поведінки, характер правопорушення і ступінь його шкідливості (небезпеки);

- ступінь вини позивача та відповідача, а також майновий стан сторін. На нашу думку, застосування запропонованого підходу дасть носіям права на компенсацію моральної шкоди можливість ширшого його застосування, сприятиме винесенню законних і обґрунтованих судових рішень, а також вплине на законодавче спрощення процедури його використання.

З огляду на те, що в законодавстві України поступово вдосконалюється інститут відшкодування моральної шкоди, необхідно прийняти ті нормативно-правові акти, що будуть встановлювати зазначений спосіб захисту прав людини. Також необхідно довести до громадськості, що свої права слід відстоювати. Коли права людини дійсно стануть пріоритетом нашого суспільства, тоді ми зможемо себе з впевненістю називати незалежною і демократичною державою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Забара І.М.* Теоретичні питання визначення моральної (немайнової) шкоди в законодавстві України // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 1999. – Вип. 14, ч.2. – 99 с.

2. *Сиротенко С.* Деякі особливості застосування норм про компенсацію моральної (немайнової) шкоди стосовно суб'єктів господарювання // Академія правових наук України. Вісник. – Х., 1999. – N1. (16). – С. 210-217.

3. *Эрделевский А.М.* Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. – М.: Волтерс Клівер, 2004. – 320 с.

Полішко Н.Л. Поняття та значення інституту моральної шкоди в цивільному праві України

У статті розглядаються актуальні питання щодо поняття моральної шкоди та значення інституту моральної шкоди у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина.

Ключові слова: майнова шкода, немайнова шкода, моральна шкода.

Полишко Н.Л. Понятие и значение института морального вреда в гражданском праве Украины

В статье рассматриваются актуальные вопросы понятия морального вреда и значение института морального вреда в сфере защиты прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: имущественный ущерб, неимущественный ущерб, моральный ущерб.

Polishko N.L. The concept and significance of moral damage institute in Ukrainian civil law

The article considers the contemporary issues related to the concept and significance of moral damage institute in the area of protecting the human and citizens' rights and freedoms.

Key words: property damage, non-pecuniary damage, moral damage

Стаття надійшла до редакції 15.09.2011.